

Beschrijving van archeologische vindplaatsen en historische elementen

Bestemmingsplan Buitengracht oost

Auteurs: M. Simons (junior beleidsadviseur) & drs. E. Haveman (adviseur archeologie)

Bevoegd gezag: drs. B. Vermeulen (Gemeentelijk Archeoloog)

Datum: 21-12-2009

Beschrijving fysieke en natuurlijke omgeving

Afbakening van het gebied

Het bestemmingsplangebied wordt in noordelijke richting begrensd door de spoorlijnen Deventer-Enschede en Deventer-Zutphen. In het oosten loopt de grens van het bestemmingsplangebied parallel aan de Veenweg, de Verlengde Kazernestraat en de Mr. H.F. de Boerlaan. In het zuiden wordt het gebied begrensd door de IJssel. In het westen loopt de grens van het bestemmingsplangebied grotendeels parallel aan de Emmastraat, de Kazernestraat en de Handelskade.

Grondgebruik

Het bestemmingsplangebied is grotendeels bebouwd en kent veel recente verstoringen in de vorm van woningbouw en infrastructuur. Bij archeologisch onderzoek in vergelijkbare gebieden is echter gebleken dat de aanleg van infrastructuur het bodemarchief niet altijd verstoord heeft. Woningbouw zal de bodem vooral verstoord hebben als er ook omvangrijke kelders zijn aangelegd.

De aanleg van de vesting in de 17de eeuw heeft ook invloed gehad op het bodemarchief van het bestemmingsplangebied. De grachten, waaronder de Buitengracht, hebben de bodem verstoord: oudere resten zijn door de aanleg hiervan vergraven. De wallen van de vesting zullen een afdekkende werking hebben gehad, waardoor de oudere resten eronder intact zullen zijn. De kelders die in de vestingwallen zijn ingegraven, zijn waarschijnlijk alleen in de wallen gegraven en zullen de oudere resten onder de wallen niet verstoord hebben.

Natuurlijke omgeving

Het natuurlijk landschap rond de stad Deventer bestaat grotendeels uit jong dekzand. Het jonge dekzand is door de wind afgezet tijdens de laatste ijstijd (ca. 120.000-10.000 jaar geleden). De dekzandruggen waren goed geschikt voor akkerbouw en vaak waren ze al vanaf de prehistorie door mensen in gebruik.

Tijdens het laatste deel van de laatste ijstijd (ca. 15.000-10.000 jaar geleden) werd ook in het IJsseldal een grote hoeveelheid dekzand afgezet. Er werd een dekzandrug gevormd, die als waterscheiding fungeerde. Hierdoor stond het noordelijke deel van de IJssel bij Deventer niet meer in contact met de Rijn en werd door het IJsseldal alleen water van lokale beken naar het noorden afgevoerd. In de loop der tijd vond vernatting plaats, omdat de beken in het IJsseldal die naar het zuiden afwaterden door overstromingen uit het rivierengebied naar het noorden werden gestuwd. Hierdoor ontstond uiteindelijk tussen 350 en 600 een doorbraak in de waterscheiding en vanaf dat moment was (weer) sprake van een grote rivier in het IJsseldal. Het tijdstip waarop de waterscheiding doorbrak is nog onduidelijk. Duidelijk is wel dat in de prehistorie en de Romeinse tijd er geen grote rivier door het IJsseldal stroomde.

Vanaf het doorbreken van de waterscheiding tot het aanleggen van de dijken stonden grote delen van het jonge dekzandlandschap onder invloed van de IJssel. De IJssel was een meanderende rivier, waarvan de hoofdgeul zich insneed in oudere lagen en zich bij het insnijden geleidelijk verplaatste. Hierdoor ontstond een brede stroomgordel met restgeulen. In perioden van hoog water trad de IJssel regelmatig buiten haar oevers en buiten de stroomgordel. Na de bedijking vanaf de 14de eeuw nam de invloed van de IJssel af, maar vonden nog wel af en toe dijkdoorbraken plaats.

Het bestemmingsplangebied stond na het doorbreken van de waterscheiding tussen 350 en 600 onder invloed van de IJssel. Na het aanleggen van de dijken veranderde dit voor het noordelijke deel van het bestemmingsplangebied. De zuidelijke delen bleven buitendijks liggen en bleven daarmee onder de invloed van de rivier. Het is nog onduidelijk hoe het bestemmingsplangebied er voor het doorbreken van de waterscheiding, toen alleen lokale beken door het IJsseldal stroomden, uit moet hebben gezien. Vermoedelijk zijn delen van dit landschap door de rivier opgeruimd. Ook is het nog onduidelijk hoe het natuurlijk landschap er uit heeft gezien voor de aanleg van de dijken.

Beschrijving archeologie

Prehistorie

Er zijn in het bestemmingsplangebied geen archeologische vindplaatsen uit de prehistorie bekend. Dit betekent niet dat er met zekerheid geen prehistorische vondsten of vindplaatsen aangetroffen kunnen worden, de kans hierop is echter laag tot matig.

Tijdens een groot deel van de prehistorie, na de laatste ijstijd, stroomde geen grote rivier door het IJsseldal. Door een grote dekzandrug die als waterscheiding fungeert, stromen alleen lokale beken door het IJsseldal. Het is nog onduidelijk hoe het natuurlijk landschap bestemmingsplangebied er in deze periode uit moet hebben gezien. Ook is het onduidelijk of en hoe de mens dit landschap had ingericht.

Vroege middeleeuwen

Hoe het landschap er na het doorbreken van de waterscheiding en voor het aanleggen van de dijken heeft uitgezien is onduidelijk. De IJssel heeft zich waarschijnlijk verschillende keren verplaatst en had grote invloed op het landschap. Hoe het bestemmingsplangebied er in de vroege middeleeuwen uitzag en welke archeologische resten uit deze periode te verwachten zijn, is nog onduidelijk.

Middeleeuwen en nieuwe tijd

Het bestemmingsplangebied ligt aan de rand van de middeleeuwse stad Deventer. In en rond het bestemmingsplangebied zijn diverse losse vondsten van middeleeuws aardewerk bekend. Deze vondsten hebben weinig archeologische betekenis: het is te verwachten om dichtbij een middeleeuwse stad middeleeuws aardewerk te vinden.

Voor de aanleg van de vesting

Vanaf de 13de eeuw werd de stad Deventer verdedigd door stadsmuren. Hoe het gebied net buiten de stad eruit zag voor de aanleg van de eerste muren is nog onduidelijk. De eerste stadmuur werd gebouwd tussen circa 1225 en 1250. Op verschillende plaatsen in de stadsmuur waren poorten aangebracht. Aan de oostzijde van de stad, aansluitend op de route naar het oosten lag de Bergpoort. Deze poort lag in het verlengde van de Rijkmanstraat. De muur sprong op deze plaats iets in, zodat de poort min of meer haaks op de stadsmuur lag.

Voor de stadsmuur liep een gracht. Langs de oostzijde van de stad, waar de Schipbeek uitmondde in de IJssel lag de haven voor de stadsmuur.

Al vrij snel voldeed de eerste stadsmuur niet meer en werd tussen circa 1336 en 1360 aan de buitenkant van de stadsmuur een tweede stadsmuur gebouwd. Voor de muur werd een nieuwe gracht gegraven, die gevoed werd door de Schipbeek. Een sluis tussen de Schipbeek en de haven zorgde dat het water van de Schipbeek ook aan de noordzijde van de stad door de gracht stroomde en niet direct via de haven in de IJssel terecht kwam.

Door de bouw van de tweede stadsmuur veranderde de situatie bij de Bergpoort. Dit is te zien op het schilderij van het beleg van Rennenberg uit 1578 en De plattegrond der vesten uit 1595. Doordat de eerste en binnenste stadsmuur insprong, kwam de buitenste stadsmuur aan de noordkant verder naar binnen uit dan aan de zuidoostkant. Om een goed verdedigbare toegang te maken en ook de kade van de haven te beschermen, werd de zuidelijke muur verder naar het noorden doorgetrokken. Daar werd een poortcomplex, de Buiten Bergpoort, met vleugelmuren of palissaden die haaks op de stadsmuur en de haven lagen aangelegd. Op deze manier kon de toegang van de stad via de Buiten Bergpoort beter verdedigd worden. De vleugelmuren of palissaden aan de Buiten Bergpoort, die haaks op de stadsmuur lagen, vallen binnen het bestemmingsplangebied. De overige delen van de binnenste en buitenste stadsmuren vallen buiten het bestemmingsplangebied.

Deel van het schilderij van het beleg van Rennenberg met de Bergpoort en de Buitenbergpoort.

De gebieden direct buiten de middeleeuwse stad vormden de stadsvrijheid. Binnen het schootsveld van de stadsmuren mochten geen gebouwen worden geplaatst, omdat die als beschutting voor aanvallers konden dienen. In de stadsvrijheid lagen molens, blekerijen, herbergen en wegkapellen. Ook hadden sommige bewoners van de stad tuinen en moestuinen buiten de stadsmuren. Op de kaart van Jacob van Deventer uit 1560 zijn ten noorden van de stad de moestuinen zichtbaar en is te zien dat hier ook gebouwtjes werden neergezet. Eén van de tuinen werd 'rozengard' genoemd en kwam in 1387 al voor in de zogenaamde cameraars-rekeningen. De naam blijft bestaan, want op de kadastrale kaart van 1832 staat een gebouw, waarschijnlijk een herberg, en erf met de naam Rozengard. De eigenaar was logementhouder en bezat ook een tuin naast het erf. Dit erf ligt langs de noordgrens van het bestemmingsplangebied.

De Raambleek lag buiten de stadsmuren ten zuidoosten van de stad. Dit was een blekerij waar over ramen was werd gebleekt en geverfd laken werd gedroogd. Op een schilderij van het beleg van Rennenberg uit 1578 en de kaart van Jacob van Deventer uit 1560 zijn de ramen te zien en staat op de bleek ook een klein gebouwtje.

Deel van de kaart van Jacob van Deventer uit 1560. Hierop zijn de Raambleek, molens en tuinen te zien.

Op de hoge gronden verder van de stad lagen de akkers in het bezit van de stad, de kerken, kloosters en gasthuizen: de Deventer Enk. Deze gebieden lagen buiten het bestemmingsplangebied. De stad bezat grote aaneengesloten weidegebieden, die vooral op de oevers van de IJssel lagen. Hier mocht elke burger van de stad een aantal stuks vee weiden. De stadswelden en de Deventer Enk werden vanaf de 14de eeuw verdedigd door de Deventer landweer, een stelsel van greppels, wallen en palissaden, die het gebied tegen invallen beschermden. Bij de openingen in de landweer lagen versterkte gebouwen om het verkeer door te laten en te controleren.

Een deel van de stadswelden, de Bergweide of Teuge, ligt binnen het bestemmingsplangebied. Dit weidegebied lag tussen de Schipbeek en de IJssel. Over de Schipbeek werden vrachten hout en andere goederen uit het gebied ten oosten van Deventer aangevoerd. De Bergweide werd omgeven door een landweer, de Landweer om Teuge. Aan de Snipperlingsdijk werd een deel van deze landweer opgegraven (project 207). De landweer bestond hier uit twee grachten met daartussen een wal met palissade. Rond de Bergweide lag de Mosterddijk, om de weiden te beschermen tegen de invloeden van de IJssel en de Schipbeek. Deze dijk is in elk geval vóór 1560 aangelegd. Ten noorden van de Mosterddijk en de Schipbeek lag vanaf de 14de eeuw de Snipperlingsdijk. Deze dijk werd rond 1345 aangelegd om het gebied ten noorden van de dijk bewoonbaar te maken en een groot deel van Salland te beschermen. De dijk maakte deel uit van de belangrijkste route naar het oosten: langs Holten naar Twente en Duitsland. In 1610 werd over de oude Snipperlingsdijk een nieuwe dijk aangelegd.

Bij de Bergpoort, aan de Schipbeek is op de kaart van Jacob van Deventer uit 1560 een windmolen te zien. Naast de windmolen, langs de Schipbeek staan verschillende gebouwen

en twee keer het woord 'mola' voor watermolen. Er lagen dus twee of meer watermolens langs de Schipbeek. In de 16de eeuw is er sprake van een volmolen bij de Bergpoort, dit was een molen die laken produceerde. Bij de volmolen werd ook een rosmolen aangelegd. De resten van de windmolen zijn opgegraven tijdens de bouw van het Boreel-complex (project 273).

Tachtigjarige Oorlog

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd Deventer twee keer belegerd, in 1578 en 1591. In 1578 bezetten Staatse troepen van de opstandige Staten-Generaal de stad, onder leiding van Rennenberg. Van dit beleg is een schilderij gemaakt met hierop duidelijk herkenbare elementen van de inrichting van de stad en het gebied erom heen. Op het schilderij zijn ook de verschillende belegeringskampen rond de stad te zien. Aan de oostzijde van de stad liggen drie kampen en een schans, de Schans van Hopman Ian Corput. Vanuit deze schans zijn benaderingsloopgraven te zien richting de stad. Deze loopgraven lopen tot de sloot rond de Raambleek en de stadsweiden ten zuiden van de Raambleek. Resten van deze schans en de benaderingsloopgraven zijn in het bestemmingsplangebied te verwachten. De exacte locatie van deze resten is moeilijk voorspelbaar.

Aanleg van de vesting

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd duidelijk dat de stadsmuren niet meer voldeden, omdat ze niet bestand waren tegen kanonskogelinslagen. Van 1597-1621 werd een vesting rond de stad aangelegd in de vorm van een stelsel van aarden wallen met acht ruitvormige bastions en een gracht hier omheen, de Buitengracht. Deze gracht werd gevoed door de Schipbeek. Tussen de bastions werden vijf driehoekige verdedigingswerken aangelegd, de ravelijnen. In deze periode is ook de punt van het Pothoofd aangelegd als verhard bastion. Deze punt is tegenwoordig nog zichtbaar als verharde punt in de IJsseloever. Voor het bastion Pothoofd lag een kleine gracht, die door middel van een dam in verbinding stond met de Buitengracht.

Rond 1700 werden rond deze vestingwerken een groot aantal tenailles aangelegd. Dit zijn verdedigingswerken aan de voor- en buitenkant van een vesting. Rondom de tenailles werd het glacis aangelegd, een helling die schuin afloopt naar het maaiveld buiten de vesting. Aan de oostzijde van de stad liep vanaf de Schipbeek een gracht voor het glacis langs. In 1716 werd een extra versterking gemaakt aan de zuidoostkant van de vesting langs de IJssel: bij het Pothoofd werd een dubbele tenaille aangelegd. Van 1742-1743 werd aan de oostzijde een laatste versterking toegevoegd: het Hoornwerk.

Door het aanleggen van de vesting veranderde ook de situatie bij de Bergpoort. In de vesting werd tussen Bastion Nassau en Bastion Oranje, ten noorden van de Buiten Bergpoort in de buitenste stadmuur, een nieuw langgerekt poortcomplex gemaakt: de Buitenste Bergpoort. In dit poortcomplex was ook een brug over de Buitengracht opgenomen. Bezoekers uit het oosten betraden de stad via een gedekte weg in de vesting, vervolgens gingen ze de Buitengracht over en door de Buitenste Bergpoort en daarna door de Buiten Bergpoort door de stadsmuren de stad binnen.

Bij diverse opgravingen zijn delen van de vesting aangetroffen. Hierbij bleek dat de vestingwerken grotendeels uit aarde bestaan en geen bakstenen muren bevatten. Tijdens onderzoek op het Boreelterrein (project 273) werd het Bastion Nassau (het bastion ten noorden van het Oranje Bastion) aangetroffen. Het Hoornwerk is in 2006 en 2009 door middel van proefsleuven onderzocht (project 285). Ook dit verdedigingswerk bleek uit aardlichamen zonder baksteen te bestaan

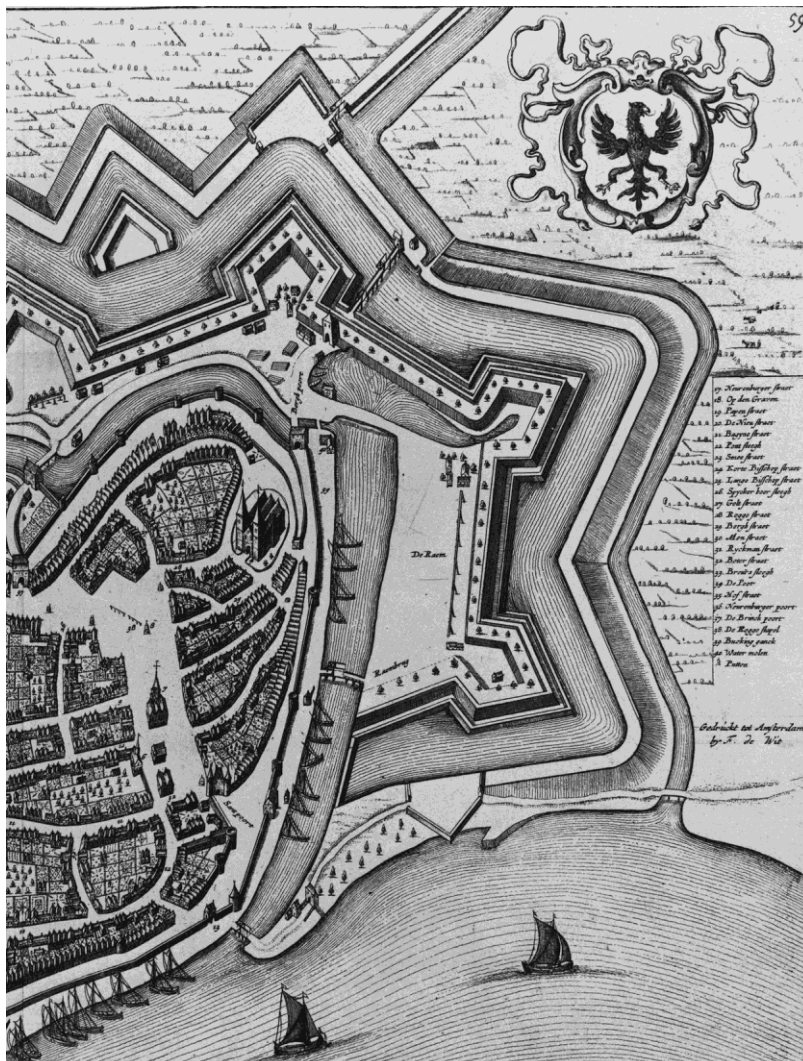
Uitzondering bleken het bastion en de tenaille het Pothoofd. Bij de sloopwerkzaamheden in 2000 aan de IJsselkade achter de Speeltuivereniging aan de Zutphenselaan, werden de bakstenen funderingen van de zuidelijke punt van de tenaille bij het Pothoofd waargenomen

(project 1077). De punt van het bakstenen bastion het Pothoofd werd in 1977 waargenomen bij het slaan van een damwand en het maken van een keermuur door waterschap Salland (project 1007). In 2009 (project 343) werd een deel van de bakstenen funderingen van het bastion Pothoofd in een proefsleuf waargenomen en gedocumenteerd. De verdedigingswerken langs de IJssel vormden een verhard IJselfront, zodat ze niet door de rivier verspoeld zouden worden.

De haven bleef op dezelfde plaats liggen en werd opgenomen in de vesting. De haven was te bereiken vanaf de IJssel. Tussen de haven en de Buitengracht stond een dam, zodat het water uit de Buitengracht niet kon weglopen naar de IJssel. De dam is waarschijnlijk terug te vinden bij bodemingrepen in het bestemmingsplangebied: het is mogelijk dat deze dam bij het aanleggen van de schutsluis tussen de Buitengracht en de haven in de 19^e eeuw maar deels is gesloopt en dat delen ervan nog met de sluis in de bodem te vinden zijn. Het scheepvaartverkeer vanaf de Schipbeek kon over de gracht voor het oostelijke glacis via de IJssel de haven bereiken. De dubbele tenaille bij het Pothoofd werd ten oosten van deze gracht aangelegd.

Na de aanleg van de vesting

In principe mocht er op de vestingwerken niet gebouwd worden. Toch waren binnen de vestingwerken een aantal gebouwen te vinden. De Raambleek bleef bestaan en kwam binnen de vesting te liggen. Dit is onder andere te zien op een kaart van Willem Janszoon Blaeu uit 1649. Op de kaart van Blaeu zijn ten noorden van de Bergpoort zijn stapels hout te zien. Waarschijnlijk werd deze plaats vanaf de aanleg van de vesting de vaste plaats voor de overslag van de houthandel over de Schipbeek. Dit werd de Houtmarkt genoemd.

Deel van de kaart van Willem Janszoon Blaeu uit 1649

Op de kaart van Blaeu zijn ook twee watermolens te zien. Door het oorlogsgeweld van de Tachtigjarige Oorlog in werden de watermolens voor de Bergpoort meerdere keren afgebrand en weer opgebouwd. Ook de vrachten hout, die vanaf de Schipbeek kwamen, zorgden in de 16de en 17de eeuw regelmatig voor beschadigingen van de watermolens. Bij de aanleg van de vestingwerken werden de watermolens verplaatst. Ze bleven echter in het gebied bij de Bergpoort liggen. Bij de verplaatsing werd bij de watermolen voor de Bergpoort een 'verwerij' gebouwd: een lakenververij.

In 1744 kreeg de burger Hendrik Lindeman de watermolens in erfpacht. Hiermee werden de molens particulier eigendom. De voorwaarde van het stadsbestuur was dat Lindeman twee molenstenen beschikbaar hield om koren op te malen voor de burgers van de stad. Het complex van Lindeman bestond onder andere uit een zaagmolen, een ijzermolen, graanmolens en een volmolen. De molens en ijzergieterij kwamen in de 19de eeuw in handen van Nering Bögel. Dit bedrijf breidde het complex uit en installeerde stoommachines. De inlaten van de watermolens van de fabriek zijn waargenomen bij werkzaamheden aan het Emmaplein in 1998.

Op het Oranje Bastion werd een windmolen gebouwd. Op een kaart van Casper Philips Jacobszoon is deze molen zichtbaar, terwijl de molen nog niet op de kaart van Blaeu uit 1649 staat. Hieruit kan worden afgeleid dat de bouw van de molen vóór 1789 (het overlijdensjaar van Casper Philips Jacobszoon) moet hebben plaatsgevonden. De molen staat verder nog aangegeven op de kadastrale kaart van 1832.

De situatie rond 1832 laat behalve deze molens en het industriegebied weinig bebouwing zien in het gebied rond de vesting. Langs de IJssel aan de Pothoofdkade lagen in 1832 een aantal erven, tuinen en pakhuizen. De wallen waren als grasgrond of hooiland in gebruik.

Voor de scheepvaart was het sinds de opening van het Overijsselskanaal in 1858 van belang dat de dam tussen de Buitengracht en de haven verdween. Om het niveauverschil tussen kanaal en haven te overbruggen werd tussen de haven en de Buitengracht een schutsluis aangelegd. Deze sluis werd ook wel de Pothoofdsluis genoemd en is tot 1951 in gebruik gebleven. Ook tegenwoordig is de inlaat met de gemetselde trappen vanaf de Buitengracht nog zichtbaar. Het andere uiteinde van de sluis aan de havenzijde, moet ergens onder het parkeerterrein achter het voormalige automuseum liggen.

Door de aanleg van het Overijsselskanaal werd Deventer verbonden met de grote veengebieden. Hierdoor was er een constante stroom van turf die naar Deventer kwam. Hierdoor ontstond daar waar het Overijsselskanaal de stad bereikte een turfhaven. De turf werd gelost op de Bergpoortkade, die in de volksmond de turfkade werd genoemd. Deze kade lag tussen de Kazernestraat/Mr. de Boerlaan en de Snipperlingsdijk. Voor de aanleg van het Overijsselskanaal werd turf vooral vanaf de IJssel aangevoerd. De turf werd toen gelost in de haven (bereikbaar vanaf de IJssel) of de Vetkolk (vanaf de Schipbeek).

Vestingwet en daarna

In 1874 werd de vesting Deventer opgeheven als verdedigingswerk in het kader van de Vestingwet. Dit betekende dat de vestingwerken geslecht en/of bebouwd konden worden. De voormalige vestingwerken aan de oostkant van de stad kregen de bestemming industrie en nijverheid. Er verrezen pakhuizen en fabrieken en de bestaande industrie werd verder uitgebreid. Ook werden arbeiderswoningen gebouwd. Later werden op de braakliggende terreinen en op het terrein van de gasfabriek, na de verplaatsing daarvan in 1911, meer woningen gebouwd.

Ook de scheepvaart over de IJssel profiteerde van de Vestingwet. Lading kon langs de IJsselkade bij het Pothoofd gelost worden. Het aantal pakhuizen en kantoren breidde uit en

stoomboten legden aan op de kade. Vanaf 1885 was de IJsselkade ook per spoor bereikbaar. Zo groeide het Pothoofd uit tot een belangrijke handelskade van Deventer. Dat veranderde in 1927, toen de Nieuwe Haven werd geopend en de los- en laadplaatsen van de stoombootdiensten van het Pothoofd werden verplaatst naar de Nieuwe Haven.

Verwachting, selectie

Het grootste deel van het bestemmingsplangebied heeft een hoge archeologische verwachting. Er zijn echter ook delen die geen archeologische verwachting hebben. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de Buitengracht. Hier zijn waarschijnlijk geen oudere archeologische resten bewaard gebleven, omdat deze vergraven zijn. Dit is ook het geval waar er kelders of parkeergarages binnen het bestemmingsplangebied zijn gebouwd. In het noordoosten van het bestemmingsplangebied, ten noorden van de Snipperlingsdijk, ligt verder nog een gebied met een middelhoge archeologische verwachting. In het zuidoosten van het bestemmingsplangebied ligt tenslotte nog een gebied met een matige archeologische verwachting.

In de gebieden binnen het bestemmingsplangebied met een hoge of middelhoge archeologische verwachting, kunnen resten uit alle perioden verwacht worden. Hier worden met name resten uit de middeleeuwen en/of nieuwe tijd verwacht, maar ook resten uit de prehistorie en vroege middeleeuwen zijn mogelijk. Er is geen duidelijk beeld van de situatie in het plangebied tijdens deze vroegere perioden. Gebieden die op basis van de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Deventer een middelhoge en hoge verwachting hebben, dienen in het bestemmingsplan opgenomen te worden met de dubbelbestemming archeologische verwachting. Voor de voorwaarden die hier van toepassing zijn, wordt verwezen naar de planregels.

In de delen van het bestemmingsplangebied die geen of een matige archeologische verwachting hebben, is de kans op het aantreffen van archeologische resten minder groot. Deze gebieden worden daarom niet in het bestemmingsplan opgenomen met een archeologische dubbelbestemming.

Literatuur

Baalen, H.J., & H.J.M. Oltheten, 2000. *Van Handelskade tot Pothoofd. De Deventer Grachtengordel in 101 afbeeldingen*, Twello.

Bartels, M., 2000. Archeologische Kroniek gemeente Deventer 1-7-1999 tot 1-7-2000, in: *Deventer Jaarboek 2000*, 70.

Dorgelo, A., 1960. *30 Jaar bodemonderzoek in Deventer 1930-1960*, Deventer, 8-10.

Hagens. H., 1979. *Molens, Mulders, Meesters. Negen eeuwen watermolens in de Gelderse Achterhoek, Salland en Twente*, Hengelo, 291-309.

Hove, Ten J., 1998. *Aan knellende banden ontworsteld. De stedenbouwkundige ontwikkeling van Deventer in de 19^e eeuw*, Kampen, 21-25.

Lugard, G.J., 1970. *Deventer mozaïek. Facetten van Deventer in heden en verleden*, Deventer, 122.

Nalis, H.J., 2003. Een prent van Joannes van Doetecum, in: *Deventer Jaarboek 2003*, 7-25.

Schutten, G.J., 1981. *Varen waar geen water is. Reconstructie van een verdwenen wereld. Geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300 tot 1930*, Hengelo, 25-29; 74-77; 93-99; 132-142.

Vermeulen, B., 2002. *Het middeleeuwse Tolhuis en de middeleeuwse Landweer aan de Snipperlingsdijk te Deventer* (= Rapportage Archeologie Deventer 10), Deventer, 27.

Vermeulen, B., 2006. Eenen stede buten der Berchperten daer hi enen moelenbergh zetten wil. Twee middeleeuwse watergangen en een windmolen op het terrein van de voormalige Boreelkazerne, in: H. de Beer, C. Hogenstrijn & D. Webbink (red.), *Aan weerszijden van de IJssel. Liber amoricum aangeboden aan Henk Nalis ter gelegenheid van zijn afscheid als archivaris van de gemeente Deventer*, Deventer, 39-49.

Vermeulen, B., E. Mittendorff & M. Bartels, 2007. *Stokvis & Stadsmest: Archeologie van Deventer stad en platteland in de middeleeuwen*, Deventer, 11-14.

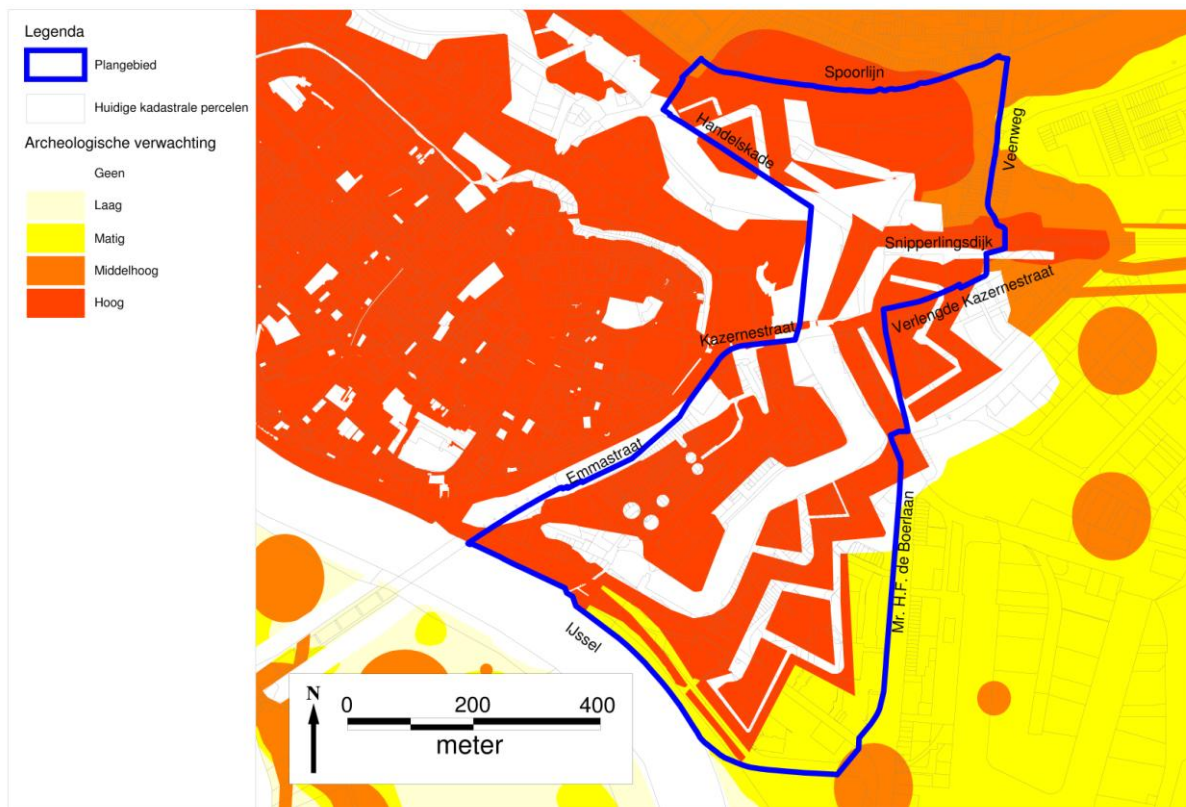
Vermeulen, B., E. Mittendorff, I. Hermsen, L. Smole & S. Gerritsen, 2009. Archeologische Kroniek gemeente Deventer 01-07-2008 tot 30-6-2009, in: *Deventer Jaarboek 2009*, 89.

Vermeulen, B., S. Gerritsen & E. Mittendorff, 2010. *Op een knooppunt van eeuwen. Archeologisch onderzoek naar het gebruik van het gebied voor de middeleeuwse Bergpoort en de ontwikkeling van de vesting Deventer*, (in voorbereiding) Deventer.

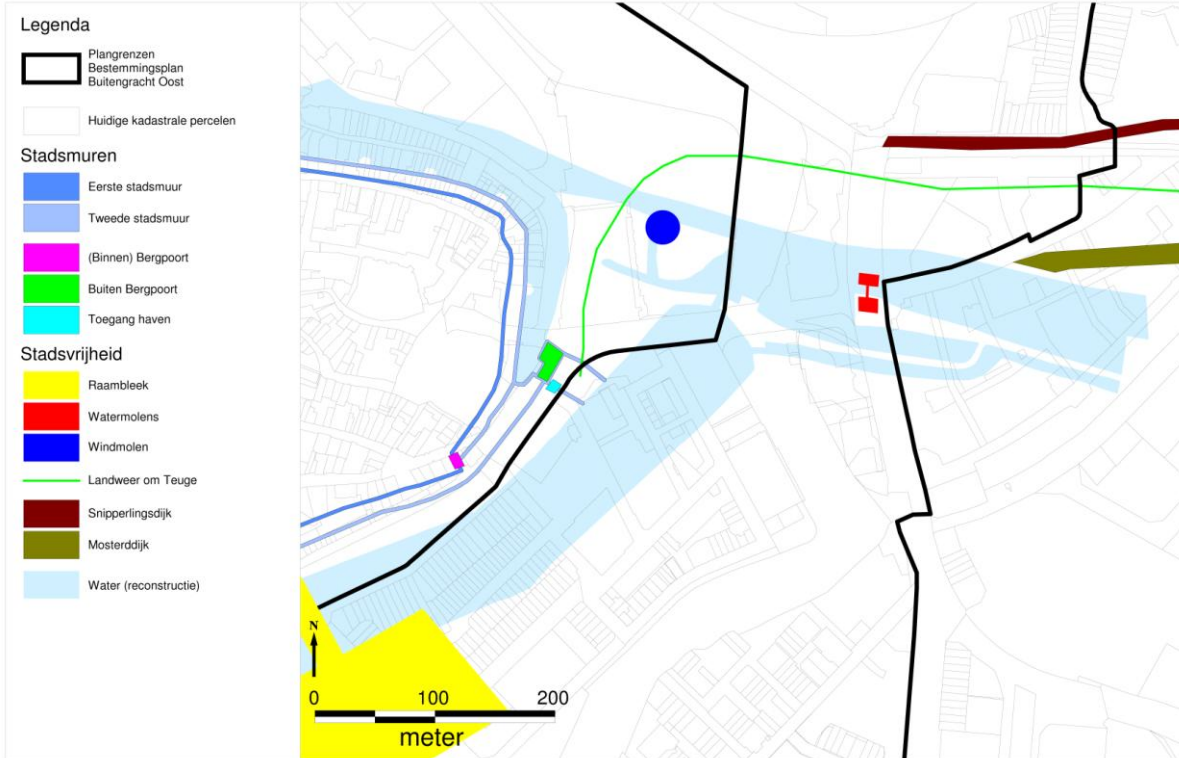
Vries, J. de, 2006. De turfhandel in Deventer, in: *Deventer Jaarboek 2006*, 58-72.

Zijl, G.E. van, 2004. *Deventer een eeuw geleden. Foto's uit de collectie glasnegatieven van J.W. Jansen sr. en jr.*, Twello.

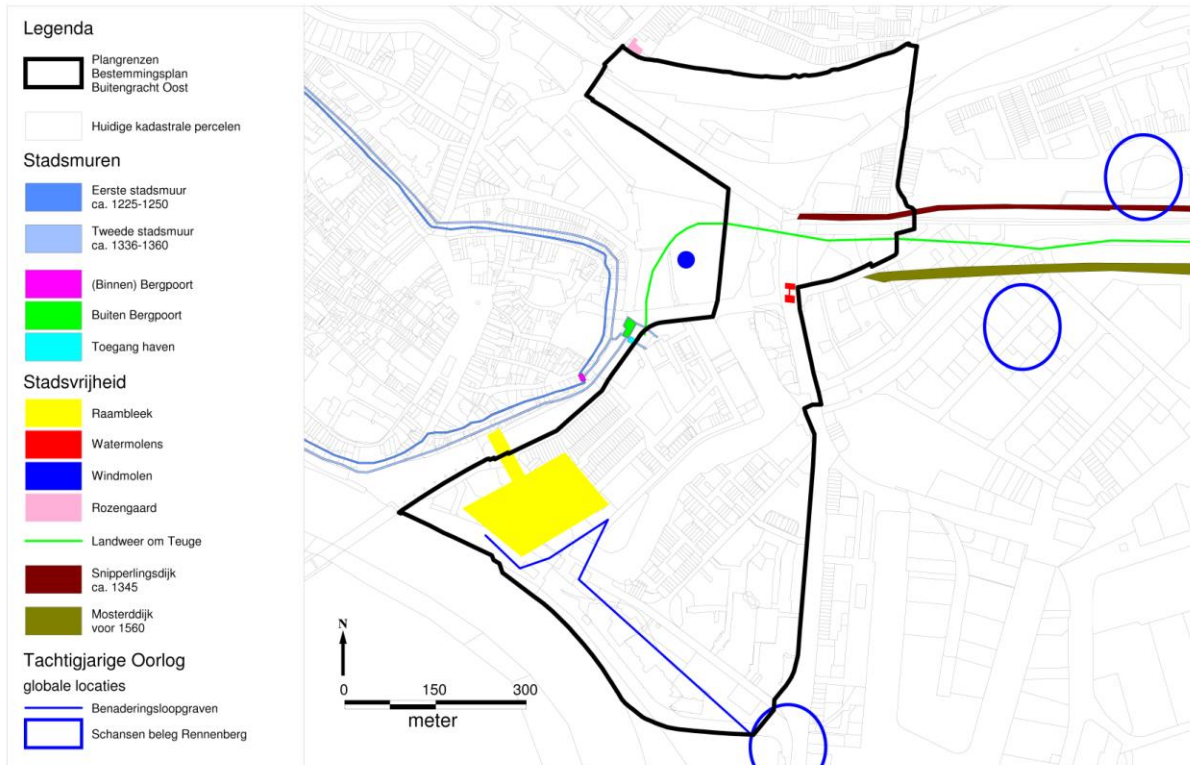
Bestemmingsplan Buitengracht Oost, archeologische verwachting

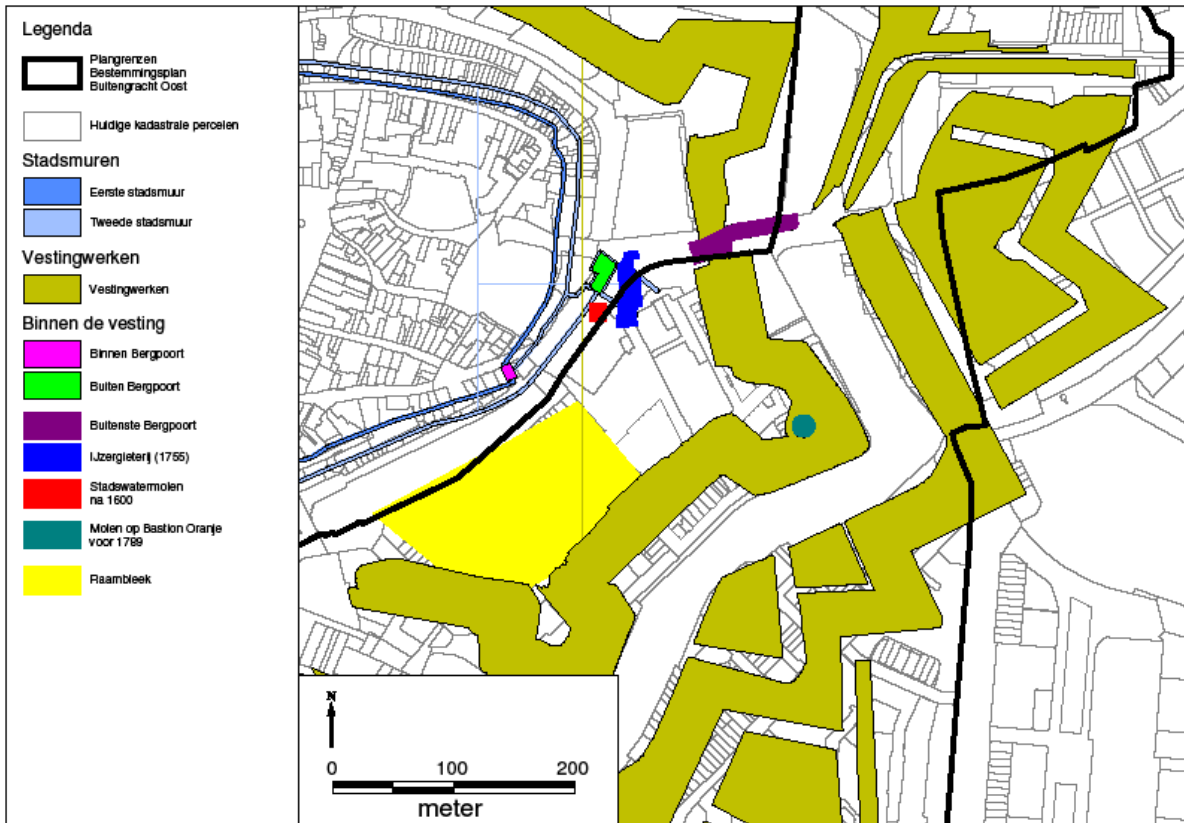
Bestemmingsplan Buitengracht Oost, detail voor Bergpoort voor de aanleg van de vesting

Bestemmingsplan Buitengracht Oost, historische elementen voor de aanleg van de vesting

Bestemmingsplan Buitengracht Oost, detail voor Bergpoort na de aanleg van de vesting

Bestemmingsplan Buitengracht Oost, historische elementen na de aanleg van de vesting

